

· דין תוספת שבת *

א. מקור הדין

דין תוספת שבת נלמד בגמרא יומא פא, ב ובר"ה ט, יא מהפסוקים: "אך בעשור לחדש השביעי הזה יום הכפרים הוא מקרא קדש יהיה לכם ועניתם את נפשותיכם והקרבתם אשה לה" (ויקרא כג, כז). "שבת שבתון הוא לכם ועניתם את-נפשותיכם בתשעה לחדש בערב מערב עד ערב תשבתו שבתכם" (שם, פס' לב).

וכך לומדת הגמרא: "ור' ישמעאל - מוסיפין מחול על קודש - מנ"ל נפקא ליה מדתניא: 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה' - יכול בתשעה ת"ל: 'בערב'. אי בערב - יכול משתחשך ת"ל: 'בתשעה'. הא כיצד? מתחיל ומתענה מבעוד יום - מלמד שמוסיפין מחול על קודש. איך לי אלא בכניסתו, ביציאתו - מניין ת"ל: 'מערב עד ערב'. איך לי אלא יום-הכפורים, שבתות - מניין ת"ל: 'תשבתו'. ימים טובים - מניין ת"ל: 'שבתכם'. הא כיצד? כל מקום שיש בו שבות מוסיפין מחול על הקודש".

ובמכילתא דר' ישמעאל (יתרו, פר' ז) נמצא לימוד נוסף לדין התוספת: "זכור ושמור - זכור מלפניו ושמור מאחוריו. מכאן אמרו מוסיפין מחול על הקודש. משל לזאב שהוא טורד מלפניו ומלאחריו". כלומר: דרך הזאב הטורף, שאינו הורג את הנטרף באמצע הגוף, אלא או מלפניו (בצואר) או מאחוריו, ועל ידי כך הורג את כל הגוף. כך כשל יוסיף מחול על הקודש (מלפני השבת ולאחריה) - הרי הוא כמחלל את כל השבת, ולכן הזהירה על כך התורה.

אמנם, בגמרא ביומא שם נתון דין התוספת במחלוקת, שיש מי שלמד: "וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה - על עצומו של יום הוא מוזהר, ואינו מוזהר על תוספת מלאכה" (ועוד בגמרא שם: "כי כל הנפש אשר לא תענה בעצם היום הזה ונכרתה מעמיה - על עצומו של יום ענוש כרת, ואינו ענוש כרת על תוספת ענוי"), ויש מק שלמד את הלימוד שהבאנו לעיל - "ועניתם את נפשותיכם - מכאן שמוסיפין מחול על הקודש וגו'".

וגם בגמרא בר"ה נתון דין במחלוקת: ר' ישמעאל למד לימוד זה, ואילו ר' עקיבא דרש פסוק זה לדרשה אחרת ש"כל האוכל ושותה בתשיעי ונתענה בעשירי, מעלה עליו הכתוב כאילו התענה תשיעי ועשירי".

הרי"ף והרא"ש ביומא פסקו את לימוד התוספת בשלמותו, משמע שסוברים שיש דין תוספת גם ביום"כ וגם בשבתות וי"ט.

* במאמר אעסוק בתוספת בכניסת השבת בלבד.

אך הרמב"ם כתב דין זה רק בהלכות שביתת-עשור (גביל יוה"כ), ואילו מהלכות שבת - השמיטו¹, אע"פ שלמד את דין התוספת ביוה"כ מהלימוד הנ"ל, שבו נכתב דין תוספת גם בשבת, וזה לשוננו: "וצריך להוסיף מחול על הקודש בכניסתו וביציאתו, שנא': 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב'. כלומר: התחיל לצום ולהתענות מערב תשעה לסמוך לעשירי, וכן ביציאה שוהה בענינו מעט מלל ז"א סמוך לעשירי, שנא': 'מערב עד ערב תשבתו שבתכם' (הלכות שביתת-עשור, א, ו).

ותמוהה מאוד שיטתו, שהיה עליו לפסוק את כל לימוד הגמרא (וגם לענין שבת), או שלא היה פוסק כלל את הלימוד (גם לא ביוה"כ), ומדוע חילק ופסק רק חלק מהלימוד?

בהסבר פסק הרמב"ם יש ארבע דרכים עיקריות:
א. המגיד-משנה (בהלכות שביתת עשור) כתב: מדברי רבינו נראה שאין תוספת דבר-תורה אלא בעינוי; (שהרי כתב הרמב"ם: "התחיל לצום ולהתענות מערב תשעה וכו' וכן בקצאתו שוהה בעינוי מעט") אבל לא בעשיית מלאכה לא ביוה"כ ולא בשבתות, וזהו שלא נזכר בדבריו בהלכות שבת תוספת כלל מן התורה². ובהמשך דבריו מבאיר שבמחלוקת בדין התוספת פסק הרמב"ם כר"ע (ש' ועניתם' בא לדרשה אחרת ולא לתוספת), שהרי הלכה כר"ע מחבירי. וכל זה לענין דאורייתא, אך מדרבנן יש תוספת בעשיית מלאכה, שהרי כך משמע מהגמרא - 'אינו ענוש כרת על התוספת' - כרת הוא דלא ענוש, אך חייב בתוספת.

אם כן, המ"מ סובר, שלדעת הרמב"ם התוספת בעינוי היא דאורייתא, והתוספת במלאכה היא מדרבנן (בין ביוה"כ, ובין בשבתות וי"ט), ובסוף דבריו כותב: "אבל דעת שאר המפרשים² שתוספת יש מן התורה אפילו בשבתות וימים טובים" (וכוונתו לתוספת במלאכה).

ב. ר"י קארן בכס"מ הל' שבת ה, ג (ובב"י סי' רסא) כתב: "רבינו לא הזכיר פה דין תוספת מחול על הקודש וכתב ה"ה בפ"א מהל' שביתת עשור דטעמא משום דלית ליה תוספת דבר תורה אלא לענוי יוה"כ לבד, דס"ל להלכה כמאן דדריש לקראי לדרשא אחרינה עכ"ל. ומשמע לך דדבר-תורה שכתב לאו דוקא, דמדרבנן נמי לית ליה תוספת³, דאל"כ לא הוה לזה להשמיטו⁴."

מדבריו עולה שיטה שניה בהסבר פסק הרמב"ם שתוספת עינוי ביוה"כ היא מדאורייתא, ואילו תוספת מלאכה - לא סובר הרמב"ם כלל.

1. וגם הטור השמיטו, ותמה עליו הב"י בסג' רסא: "אמאי שבק-סבהת הרא"ש (אביו) דאית ליה תוספת לשבת". וכתב: "ורבינו שהשמיט דין התוספת נראה דס"ל כהרמב"ם".
2. והס' הבה"ג, הרי"ף, הרא"ש, סמ"ג, סמ"ק, יריאים, ר"ן ועוד.
3. קצת קשה להעמיס על המ"מ את הכוונה שאפילו מדרבנן אין לרמב"ם תוספת, שהרי בדבריו חזר והדגיש: "תוספת כלל מן התורה", "אבל דעת שאר המפרשים שתוספת יש מן התורה" (ולפי דברי הכס"מ היה צ"ל: "אבל דעת שאר המפרשים שיש תוספת" ללא "מן התורה").
4. ודחיית ראית הכס"מ עיין בהמשך.

ג. הסבר אחר פירש הרב קאפח בפירושו ליד החזקה (זמנים, ח"א, עמ' תשנ"ג): מהרמב"ם מהל' נדרים ג, ט ("הנודר שיצום בשבת או בי"ט - חייב לצום, שהנדרים חלים על דברי מצוה... נכון הנודר שיצום יום ראשון נכון" ופגע בן יום זה והקי הוא יו"ט או ערב יוה"כ - ה"ז חייב לצום) משמע שפוסק כר"ע דלעיל שיש מצוה לאכול ולשתות בעיוה"כ, ולא ייתכן שפוסק גס כר"ע וגם כר' ישמעאל (שלמד מפסוק זה תוספת שבת), ולכן מסיק: "ולפיכך לית ליה לרבנן תוספת מן התורה כלל לא במלאכה בשבתות ויוה"כ ולא בימים טובים, וכן לית ליה תוספת לעינוי מן התורה כלל. וכל התוספות בין למלאכה בין לעינוי אינם אלא דרבנן בלבד, וכתנא דעצם עצם (שעל עיצומו של יום הוא מוזהר ואינו מוזהר על תוספת מלאכה)... וזה נראה לי פשוט בדעת רבינו, והוא תואם את לשון התלמוד וכללי הפסק".

ד. ביאור הלכה (סי' רסא, ד"ה י"א שצריך) והגר"א סוברים שהרמב"ם למעשה לא השמיט את דין התוספת, אלא שכללו בדין התקיעות בערב-שבת. נאמר בברייתא בשבת לו, ב: "ת"ר שש תקיעות תוקעין ע"ש. ראשונה - להבטיל את העם ממלאכה שבשדות (שיהא להם שהות להכנס לעיר), שנייה - להבטיל עיר וחנניות, שלישית - להדליק את הנר - דברי רבנן, נתן, ר' יהודה הנשיא אומר: שלישית - לחלוץ תפילין, ושוהה כדי צליית הג קטן, או כדי להדליק פת בתנור (רש"י: "ועדיין יש שהות כדי שיקרמו פניה שהיו ממחרים התקיעות כדי להוסיף מחול על הקודש"), ותוקע, ומריע, ותוקע, ושובת".

ברייטא זו נפסקה ברי"ף וברא"ש, ואף הרמב"ם הביאה בפ"ה מהל' שבת⁵ הל' יח-כ, וכ"כ בה"כ: "תקיעה ראשונה תוקע אותה במנחה, והשלישית - קרוב לשקיעת החמה" - ולשם מה הדגיש 'קרוב לשקיעת החמה', ולא השמיט את הזמן, או כתב 'בשקיעת החמה'! אלא ודאי שכוונתו כדי להוסיף מחול על הקודש, וכפירוש רש"י.

ונדחתה ראיתו של הכס"מ שכתב: "דאל"כ לא הוה ליה להבינו להשמיטו" שהרי באמת לא השמיטו. ונלע"ד להביא ראיה נוספת שהרמב"ם לא השמיט את דין התוספת שהרי בפ"ה ה"ג לענין הדלקת נרות, כתב: "המדליק צריך להדליק מבעוד יום קודם שקיעת החמה". וגם כאן לא היה לרמב"ם להדגיש את הזמן, לולא שסבר שיש תוספת שבת (ועכ"פ מדרבנן).

ואפשר להוסיף לזה את שיטת הפרי-חדש (סי' תרח בסוף ס"א) שסובר שכיון שלרמב"ם ספיקא דאורייתא לחומרא הוא מדרבנן (ראה הל' כלאים, י, כז: "כל איסורי ספיקות מדברי סופרים". ועוד), תוספת שבת היא בבין השמשות, וא"צ להוסיף עוד לפני השקיעה. וזה ע"פ דברי הר"ן (ביצה, טז, ב): "צריך להוסיף מחול על הקודש אי זה זמן חוץ מן הזמן שהוא נזהר בו מן הספק... וזה על-דעת מן שסובר דמאי דאמרינן דספיקא דאורייתא לחומרא - מדאורייתא הוא". והסיבה שבכל-אופן צריך להוסיף (וכמ"ש בבה"ל) היא כערוה"ש שיובא לקמן.

5. וגם הטור הביאה בסי' רנ"ו.

היוצא מכאן, שרוב הראשונים סוברים שדין תוספת שבת הוא מדאורייתא, וגם לרמב"ם ולטור יש תוספת שבת (וכאמור לעיל, לפחות מדרבנן).

השו"ע (רסא, ב) כתב דין זה בלשון יש-אומרים, ובאר הבה"ל שנקט בלשון י"א משום שהרמב"ם חולק על כך שדין זה הוא דאורייתא. אך ודאי שהשו"ע עצמו סובר את דין התוספת, שהרי סתם לדונא בסי' קצג ס"א כדעה שיש תוספת שבת, שהרי כתב: "מאחריו תפילת ערבית (במוצ"ש) כדי להוסיף מחול על הקודש".

וגם המג"א (רסא, ס"ק ח) והבה"ט סתמו כך: דצריך להוסיף - והו"מ"ע מדאורייתא, וכ"כ הא"ר: "וקצתני כיון דנ"ל הלכה למעשה שהוא מדאורייתא, ברי"ף וברא"ש ומגיד, כל כן ראיתי בבה"ג פ' יום כפורים. וראב"ן ס"ב, ור"י נ"ב, ור"ן פ' במה מדליקין, וס' יריאים, וסמ"ג וסמ"ק. ודאי דעת הרמב"ם והטור הם בטלים לגבי כל הנך גדולים"6.

אך כל זה להלכה, ולמעשה אין נפקא-מינה, כדברי ערוך-השולחן (רסא, ב): "אמנם לדינא נ"ל דאין נפ"מ, דהא זהו פשיטא שמוכרח להפסיק ממלאכה קודם השקיעה מעט, דלצמצם - איך כח ביד בשר ודם, ואחר השקיעה מתחיל בין-השמשות, וא"כ, כיון שמפסיק ממלאכה קודם השקיעה - הרי יש כאן תוספת".

וכדברי המדרש (בראשית רבה, פר' י. והובא ברש"י עה"ת): "רבי שאליה לר' ישמעאל בר' יוסי. א"ל: שמעת מאבך-מהו 'ויכל א-לוהים ביום השביעי'? (כלומר: גאמר 'ביום השביעי' וכי בשבת היה הקב"ה עושה מלאכה, והרי כתוב 'וישבות ביום השביעי'). אתמהא. אמר רשב"י: בשר ודם שאינו יודע לא עתיו, ולא רגעיו ולא שעותיו - הוא מוסיף מחול על הקודש, אבל הקב"ה שהוא יודע רגעיו עתיו ושעותיו - נכנס בו בחוט השערה".

ב. זמן התוספת

1. כללי

לאחר שביררנו שיש דין תוספת שבת מדאורייתא לרוב הפוסקים, יש לברר: (א) באיזה זמן יש להוסיף? (ב) כמה זמן יש להוסיף?

וכן כתב הר"ן (יומא ב, ב ברי"ף): "יש לשאול: זמן תוספת זה - אימתו? בעוד השמש זורח על הארץ - אי אפשר, דהא תנן (שבת, יז, ב): 'וכולך ב"ה מתירים עם השמש' (כלומר: בזמן שהשמש עדיין זורחת, לב"ה, ולהלכה, עדיין לא נכנסה שבת), ואי-אפשר ג"כ שיהיה בזמן בין השמשות, שהרי תוספת זה אינו אלא בעשה, ובין השמשות ספק כרת הוא, וחיוב אשם תלוי, ובשני בין-השמשות (גם של ע"ש וגם של מוצ"ש) חיוב חטאת שמנה (מכיון שממה נפשך עבר על איסור שבת)! ויש לומר: דמשעה שאין השמש נראה על הארץ עד שמתחיל בין השמשות יש שלשה מילין ורביע, ואותו זמן הוא הראוי לתוספת".

וכ"כ בשם הרמב"ן: "הזמן הזה רצה לעשות כולו תוספת-עושה, רצה לעשות מקצת ממנו - עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן שהוא ודאי יום מחול על הקודש". וכ"כ הרא"ש ביומא (סי' ח').

6. ובהמשך דבריו אומר שאף לרמב"ם ולטור יש דין תוספת, וז"ל: "אלא דכו"ע לא פליגי דתוספת שבת ויו"ט - אסור, ולא פליגי, אלא דמר למדו מקרא ד'תשבתו', ומר למדו מק"ו מיוה"כ (שהרי יוה"כ בכרת, ושבת בסקילה). וכך כתב גם בשו"ת הרדב"ז ח"ב.

לפי הראשונים הנ"ל מבורר שזמן התוספת הוא קודם כניסת השבת (דהיינו קודם שקיעת החמה), ולאחר השקיעה כבר נכנסה שבת מספק, שהרי ביה"ש הוא ספק יום ספק לילה. אמנם, הבאנו לעיל, שיש הסוברים בשיטת הרמב"ם, שכיון שלשיטתו ספיקא דאורייתא לחומרא הוא מדרבנן - תוספת שבת היא בבין השמשות, וא"צ להוסיף עוד לפני השקיעה. אך אין זה ברור שלסוברים שספיקא דאורייתא לחומרא מדרבנן אכן כך הוא, שהרי גם הרמב"ן סובר כך⁷, ובכל-אופן סובר שזמן התוספת הוא לפני ביה"ש (וכמ"ש בשמו לעיל). ומסתבר שהסיבה לדעתו היא שכיון דאקבע איסורא בזמן ביה"ש, נעשה הדבר כדאורייתא.

ולענין הלכה נקטינן שצריך להוסיף מבעוד יום⁸ (לפני בין השמשות), וגם בגלל שלמעשה אין בשיטה זו ברמב"ם נפקא-מינה (וכמ"ש לעיל בשם ערוה"ש).

2. זמן בין השמשות⁹

כאמור, לפי רוב הפוסקים, תוספת שבת היא בזמן שלפני בין השמשות: אולם, נחלקו הראשונים מתי הוא זמן בין השמשות.

בעית הגדרת זמן ביה"ש נובעת מסתירה בין הגמרא בשבת לה, א לגמרא בפסחים עד, א. בגמרא בשבת נאמר: "שיעור ביה"ש - בכמה?" - ומסיקה הגמרא - "אלא תלתא ריבע מילא"; ואילו בגמרא בפסחים: "משקיעת החמה - ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין".

בבירור סתירה זאת, ניתן לנקוט בשתי דרכים: א. לומר שהשקיעה המדוברת בפסחים אינה השקיעה המדוברת בשבת. ב. לומר שצה"כ דפסחים, אינו צה"כ דשבת.

רבינו תם נוקט בדרך א' (בתוס' בפסחים ובשבת שם) ומבאר: "דהתם (בפסחים) מיירי בתחילת שקיעה, והכא משתקע מסוף שקיעה אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע". כלומר, לדעת ר"ת יש שתי שקיעות, הראשונה - "משעה שמתחלת החמה להכנס בעובי הרקיע", והיא היעלמות גוף השמש מעינינו (ובימינו היא השקיעה המתפרסמת בלוחות), והשנייה - היא זמן הרבה יותר מאוחר, והיא ההיעלמות הסופית של האור שעדיין נותר בהקיע מכח קרני השמש. מהשקיעה הראשונה ועד לצה"כ ישנו זמן מהלך ארבעה מילין, ומהשקיעה השנייה עד לצה"כ - מהלך 3/4 מיל, שהוא ביה"ש.

בדרך ב' נקט הגר"א (רסא, ב), וסובר שהשקיעה האמורה בפסחים היא אותה שקיעה האמורה בשבת, ומייד לאחר השקיעה מתחיל ביה"ש ומשך זמן ביה"ש הוא 3/4 מיל, ואז יוצאים ג' כוכבים בינוניים (וזהו צה"כ האמור בשבת), ואילו צה"כ האמור בפסחים הוא צאת כל הכוכבים הנראים בלילה, והוא זמן מאוחר הרבה יותר (ארבעה מילין לאחר השקיעה). אך 'לילה' הוא כבר מזמן צאת ג' כוכבים בינוניים.

7. עיין בר"ן על קידושין לט, א.

8. ע"ע בשו"ת יביע-אומה, ח"ה, סי' כא.

9. בנושא זה נעזרתי רבות במאמרו של הרב י. שילת ב"מעליות ד'", וע"ע שם.

ויש עוד שיטה שלישית בזמן בין-השמשות, שיטת בעל ספר היראים - ר' אליעזר ממיץ (בס"ס רע"ד), והוא שביה"ש הוא 3/4 מיל. קודם שקיעת החמה, וכתב שכך משמע מלשון הגמרא בשבת לד - "איזהו ביה"ש של משתשקע החמה", ש'משתשקע' משמע' הקדמה, משתשקע ועוד קודם - אז בין השמשות. כלומר, "משמתחלת לשקוע שנוטה מעט, ומכירים העולם שרוצה להכנס בעובי הרקיע" - אז הוא זמן ביה"ש.

סכום הדיעות בענין זמן בין השמשות

*				
	3/4 מיל	2 1/2 מיל	3/4 מיל	3/4 מיל
ר"ת	שקיעה ראשונה	שקיעה שנייה	לילה	לילה
הגר"א	יום	צה"ל דשבת	צה"ל דכסחים	לילה
יראים	יום	לילה	לילה	לילה

* השקיעה הצהרית כיום בלוחות.

ולענין הלכה - בשיטת ר"ת צידדו הר"ן, הרמב"ן (שהבאנו לעיל), הרשב"א, הרא"ש בתענית (א, יב), והמגן אברהם (שלא, ה).

שיטת הגר"א היא למעשה שיטת הגאונים שהובאה במהר"ם אלאשקר סי' צו, וכך משמע מהרי"ף, מהרמב"ם ומרש"י, וכך פסק הש"ך ביו"ד לענין מילה בבין השמשות.

וכספר היראים: הב"ח כתב שכשיטתו היה מנהג הקהילות מאז, ויש לחוש לשיטה זו, וכ"כ הראב"ן. אך בערוה"ש (רסא, ה) כתב שלא נתקבלה שיטה זו. ובכל אופן כתב: "ובאמת בדורות הקודמים היו מקדמים לקבל שבת כמעט שני שעות קודם הלילה, ואשרי חלקם". ובביאור-הלכה כתב שלכתחילה ודאי טוב לחוש לדבריו, ולהקדים מעט יותר בהדלקת נרות, כדי לצאת גם ידי שיטתו, וכתב במשנ"ב שם (ס"ק כג) שאם יפרוש ממלאכה עשרים דקות לפני השקיעה יוצא גם ידי שיטתו.

מהשו"ע (רסא, ב) משמע שפסק ג"כ כר"ת, וזאת "משום שלא מצא שיטה אחרת מבוררת ומפורשת בראשונים" ¹⁰ (כך משמע מהב"י בסימן זה, שהביא את דעת ר"ת לבדה), אך האחרונים ¹¹ כבר פסקו והעידו שהעולם נהגו (ולפחות בישראל) כהגר"א.

"והטעם שנדחתה שיטת ר"ת בא"י ובגלילותיה היא משום שהחוש מכחישה, שהרי כשנזים ושלשה מילין אחר השקיעה, השמיים כבר זרועים כוכבים בינוניים וקטנים, וא"א לחשוב שעוד לא נראה שלשה כוכבים בינוניים. ורק בארצות הצפון בהן אורך ביה"ש ארוך מאשר בא"י - אפשר היה לחשוב כן" ¹².

בזמן מהלך מיל יש שלוש שיטות:

- א. 18 דקות (ולפ"ז ביה"ש - $3/4$ מיל - הוא 13.5 דקות).
- ב. 22.5 דקות (ביה"ש - כ-17 דקות).
- ג. 24 דקות (ביה"ש - 18 דקות).

בעיקר נוהגים כשתי השיטות הראשונות (השו"ע, רסא, א כתב: "ושעור מיל הוא שליש שעה פחות חלק שלושים", דהיינו - 18 דקות; כדיעה א').

הזמנים האמורים כאן הם ע"פ שעות זמניות, שמשתנות במשך השנה לפי אורך היום והלילה. לחישוב אורך היום נהוגות שתי שיטות: א. שיטת הגר"א - שהיום היא מזריחה עד השקיעה ¹². ב. שיטת המגן-אברהם - שהיום הוא מעמוד השחר עד צאת הכוכבים.

השעה הזמנית היא החלק השנים-עשר של היום. ולפ"ז זמן בין-השמשות בדקות (מעוגל כלפי מעלה):

לשיטת הגר"א ¹⁴	לשיטת המג"א ¹⁴	
15 - 11.5	20 - 15	ביום הקצר ביותר ¹³
21.5 - 16	27 - 20.5	ביום הארוך ביותר

10. ציטוט מהמאמר הנ"ל הערה 9. ועיין בספר אורחות-חיים לר' חיים דרוק פרק תשיעי שמאריך לפסוק כשיטת ר"ת גם בא"י.
11. ערוה"ש (רסא, ח), בזאור הלכה בסימן זה, ברכי יוסף, ועוד.
12. ובספר בין השמשות לרב טוקצ'ינסקי (פרק יא) כתב ש"כמעט הכל בא"י חישובם מהנץ-החמה עד השקיעה" (כגר"א).
13. הימים הקצרים ביותר הם ימי טבת, הארוכים - ימי תמוז, והממוצעים - ימי ניסן ותשרי.
14. לפי השיטות האמורות בענין מהלך מיל.

3. האם די בתוספת כל-שהיא?

הרא"ש ביומא (סי' ח) כתב:

"ותוספת זה לא נתברר שיעורו, אלא על כקחך לאו תוספת כל-דהו קאמר, מדאמרינן בהמביא במסכת יום-טוב (ל, א), ובשבת פרק שואל (קמח, ב) דהא תוספת דיוה"כ דאורייתא הוא, והני נשי דידן דאכלו ושתו עד אורתא, ולא מחינן בהו. ומסתמא לא היו אוכלות לגמר עד חשיכה, שאינן יכולות לצמצם, אלא פירשו קודם עיצומו של יום, וגם מספיקו (ביה"ש). אלא שבתוספת היו מזלזלות. אלמא לאו בתוספת כל דהו אמרינן, אלא שלא נתברר שיעורו, וצריך לפרוש קודם ביה"ש מעט".

וכן כתב גם הרמב"ן (פסחים נד, ב):

"ולא נתנו חכמים שיעור לתוספת הזה למטה, אלא שיוסיף שיעור הנראה לעינינו שהוא תוספת... וליכא למימר בכל-שהו ממש: הוי, דהא א"א לצמצם ולאכול עד בין השמשות ממש" (וכ"כ גם בתוס' ביצה ל, א)¹⁵.

וי"א שזמן התוספת שעה (תוס' לכתובות מז, א ד"ה דמסר), וי"א שהוא שתיים קודם הלילה שהוא חלק י"ב מכל יום השבת שהוא כ"ד שעות, כעין תוספת שביעית שהיא שלושים יום שהם חלק אחד מ"ב חדשי השנה (דרכי משה, רסא, א).

וגם בשטמ"ק (ביצה ל, א) כתב בשם ה"י שיש שיעור לתוספת, והיא כחצי שעה. וכ"כ הר"א מלונדריש (ברכות פ"ד מ"א)¹⁶.

15. דבריהם לגבי תוספת יוה"כ וה"ה לשבת כנכתב בתחילת המאמר.

16. ומה שכתב הרב טוקצ'ינסקי בספרו "בין-השמשות" (פרק ו) שנהגו בירושלים להדליק נרות ארבעים דקות קודם השקיעה הוא ע"פ שיטה זו, שהרי חצי שעה האמורה היא בשעות זמניות, והזמן המקסימלי שיכולה להיות חצי שעה זמנית זה כארבעים דקות, והנהיגו תמיד ארבעים דקות (גם בימים הקצרים) משום לא פלוג. וגם בערוה"ש (רסא, ה) פסק כך: "ועתה נדפסו בהלוחות זמן השקיעה של כל ימות השנה, ויש להדליק נרות לכל הפחות לא לאחר מן חצי שעה קודם הזמן הנכתב בלוחות, וכל הזהיר וזריז בקדימת שבת קדש - מקדימין לו ברכות מן השמיים".

וזמני הדלקת נרות המתפרסמים כיום בלוחות הם ע"פ שיטה זו ועיין בשו"ת יביע-אומר (ה, כא) מה שכתב בזה.

ויש שכתבו שצריך לפרוש חצי שעה קודם הלילה ולא קודם ביה"ש.
כ"כ החיי-אדם (כלל ה, א): "וכל אדם צריך לפרוש ממלאכה חצי שעה קודם
הלילה, כי צריך להוסיף מעט מחול על הקודש... ועכ"פ לא יתאחר חצי שעה,
כי ביה"ש עם תו"ש עולה כמעט לחצי שעה". והעתיקו המשנ"ב (רסא, ס"ק
כב). דהיינו, ביה"ש הוא כעשרים עד חמש עשרה דקות, וכדי להגיע לחצי
שעה יש להוסיף עוד חמש עשרה עד עשר דקות¹⁷.

וגם הרב ש. אבינר כתב כך בעם כלביא, ח"א עמוד 71: "אם איחר בהדלק
נרות - האם מותר להדליק אחרי הזמן? תשובה: מותר עד עשר דקות לפני
השקיעה, שהוא הזמן המינימלי של תוספת שבת"¹⁸.

אולם, רבים מן הפוסקים כתבו שדי בתוספת כל-שהוא, הלא המה:
התוס' (ר"ה ט, א)¹⁹, סמ"ג (עשין לב), יראים (ס"ס רעד), המאירי והריטב'
(שבת לד, ב), הרא"ה בפקודת הלויים (ברכות כז, א), הר"ן (שבת לה, א),
ופשט דברי השו"ע (רסא, ב) "ובלבד שיוסיף איזה זמן" - מורה כן (ודלא
כמשנ"ב). וכמותם פסק הרב עובדיה יוסף⁸, וזה לשונו: "ונראה לדידן דלא
נהגינן כהפוסקים הנ"ל (ר"ת וסיעתו), אלא כדברי הסוברים שמשעת השקיעה
נחשב לביה"ש, הבר דלא להוסיף עלה להחמיר חומרא על חומרא
להצריך זמן מוגבל בתוספת שלפני השקיעה נגד דעת רוב מנין
ורוב בנין של הפוסקים דסגי בתוספת כל-שהיא".

אולם, בסוף דבריו כותב שלמעשה לא די בתוספת כל-שהיא ממש, אלא "די
להקדים כעשר דקות לפני השקיעה... ומ"מ המחמיר כהיראים - תע"ב".

ומלבד הטעם הברור של התוספת (לתת סיג שלא יבואר לחילול שבת), יש
טעם נוסף בזה, והוא "שאין דרך היוצא לקבל פני מלך'להגזע בדיוק באותו
רגע שהמלך בא, וזה דרך מקבל-פנים להקדים ולצאת לקראת זה שמקבלים
פניו" (מקור חיים לרח"ד הלוי, ח"ג, עמוד 49).

ולכן גם מצד טעם זה יש להוסיף יותר מכל-שהוא.

17. דיני צבא ומלחמה, סעיף 149. וזה כשיטה א' בענין מהלך מיל
וכגר"א שנוהגים כמותם.

18. וכתב לי בתשובה שכתב עשר דקות שהוא זמן קצוב "מפני פחד להכנס
בתוך השבת עם מלאכת הדלקת נר שבת, וכיון שיש אי-דיוק שעונים,
וכן יש מחלוקת פוסקים לגבי חישוב זמן השקיעה אם: להתחשב בגבהי
ההרים וכסוי האופק, אין לזוז בפחות מעשר דקות, והכוונה לדקות
רגילות ולא זמניות".

19. וכתבו כך מכח קושיא, שהלא כתוב במספר מקומות בש"ס, שביה"ש
של שבת ויוה"כ - אסור בעשיית מלאכה, והלא פשיטא - אם בנדאי
יום אסור במלאכה משום תוספת, כ"ש שביה"ש, שזה ספק לילה, יאסרו
ותרצו: "ושמא משום דבתוספת משהו סגי נקט הכי".

ג. הלכה למעשה

1. מנחה בזמן תוספת שבת

לאור הדברים שכתבנו לעיל, שלרוב הפוסקים יש להוסיף מקודש לחול, ולפחות כל-שהוא, יש להתאים גם את זמן תפילת מנחה בערב-שבת, שהיא מנחה של חול, לזמן זה. כלומר, המנהג הנפוץ בהרבה בתי כנסיות בירושלים להתפלל מנחה בע"ש כשלושים דקות אחרי זמן הדלקת נרות המתפרסם בלוחות (שזה כעשר דקות לפני השקיעה), שזה הזמן המינימלי לתוספת שבת לחלק מהפוסקים, וגם לפוסקים שדי בתוספת כל-שהוא²⁰, כמעט ודאי שלא יסיימו את תפילתם לפני השקיעה, גורם לכך שיפסידו את מצוות תוספת שבת כמעט בכל שבת. וזה דבר פשוט שיש לגמור את תפילת מנחה בע"ש לפני זמן התוספת, שהרי זה תרתי דסתרי - כי איך יתכן לקבל שבת בשעה שמתפללים תפילה של חול²¹!

וכך משמע מהמשנ"ב (רסג, ס"ק מג) שעל דברי הרמ"א "והמנהג שאותה אשה המדלקת מקבלת שבת בהדלקתה" כתב: "דהואיל וכבר קיבלה שבת שוב אי אפשר להתפלל תפילה של חול" (זכ"כ בא"ר). ואמנם, יש מן הפוסקים שסוברים שאפשר להתפלל מנחה בזמן התוספת, וטעמם משום שגם השבת היה ראוי מעיקר הדין להתפלל תפילת ל"ח (כבחול) ורק להזכיר קדושת היום, אלא שחכמים הקלו משום כבוד שבת, וצמצמו זאת ל-ז' ברכות (מעין שבע), ואם כן, כשמתפלל תפילה של חול, למעשה אין היא מוכיחה שזמן זה חול הוא לגביו, ולא סותרת קבלת שבת, כי ראוייה להיאמר גם בשבת (ועיין סי' רסח, ס"ב במשנ"ב). אך דבריהם דחוקים ומפולפלים, ובודאי שלכתחילה אין לסמוך על כך, כי הרי כשהאדם מתפלל תפילה זו - לא קיבל עדיין שבת, והיום - בלבו עדיין כחול. (וכך נאמר לי ע"י ראש הישיבה, הרב נ. א. רבינוביץ שליט"א).

וכתב בזה הרב ש. אבינר ("עם כלביא", א, עמ' 76-77): "כידוע יש מצוה מן התורה להוסיף מחול על הקודש בכניסת השבת. זאת אומרת, לקבל שבת קצת לפני שהיא נכנסת. זמן כניסת השבת הוא שקיעת החמה... וכאן מתעוררת בעיה שאנו מקבלים את השבת זמן רב אחרי שהיא נכנסה, והוא דבר מוזר, ולא חלק מבחינת ההלכה, וגם שאנו קרובים להפסיד כל שבת את המצוה של תוספת שבת".

20. ונראה שלענין תפילת מנחה (לאפוקי מעשיית מלאכה) - יש לסמוך עליהם, וכך כתב לי הרב אבינר: "אם ממילא נמצאים בבית הכנסת, ואין חשש של מלאכה, רק חשש להפסיד תוספת שבת, אמנם היא מצוה מדאורייתא לכמה פוסקים, אך אינה חמורה כמלאכה, די לנו בכמה דקות לפני השקיעה. לכן אם משער שאחרי סיום תפילת שמונה עשרה יישארו לו כמה דקות של תוספת שבת, יוכל לסמוך עליהן".
21. ובסימן שמב, ס"א שהתירו דברים מסוימים האסורים מדברי סופרים במקום מצוה בביה"ש, אין ראיה לענינה, שגם תפילת מנחה שהיא דבר מצוה תדחה תוספת שבת (שחמורה פחות מביה"ש), דשאני הכא שזה בפירוש תרתי דסתרי אהדדי. והיו שהתירו מטעם זה (אז נדברו ב, יד).

ולפי זה יש להמליץ להתפלל מנחה בערב שבת (בירושלים) 22 לכל המאוחר כעשרים דקות לאחר הדלקת הנרות, כדי להתחיל בקבלת-שבת זמן-מה לפני השקיעה, ולקיים מצוות תוספת שבת 23.

והזמן שהאיש בימינו מקבל עליו שבת, הוא הזמן שמתחילים לומר "קבלת-שבת" 24 (לפי המנהגים השונים). ומה שכתב השו"ע (רסא, ד) שזמן קבלת-שבת הוא משאמרו ברכו או מזמור שיר ליום השבת, זה דוקא בזמנם שבזה התחילו "קבלת שבת", מה שאין כן בימינו. וכמ"ש בבה"ל (רסג): "דהם היו נזהרים לומר ברכו הרבה קודם ביה"ש שבזה הוא קבלת שבת, כמו שבזמנינו נוהגים לומר לכו נרננה ולכה דודי". וכמובן שאפשר לקבל עליו שבת גם באמירה בפה (דהיינו, שאומר שמקבל עליו את השבת) 25.

והסיבה שבעיה זו של מנחה בערב-שבת לא הובאה בפוסקים, היא משום שלא היתה נפוצה, כי בימיהם התפללו בדר"כ מנחה גדולה בע"ש, ואז הבעיה של תוספת שבת קשורה לחלול שבת ממש (בהדלקת נרות וכיו"ב). וכך מוכח מערוה"ש (רמב, ה): "והדורות הקודמים היו מקדימים הרבה בקבלת שבת כמבואר בתרומת הדשן דאחר התפילה והאכילה הלכו לטויל, והייתה אז שקיעת החמה (והשל"ה בסדורו קודם קבלת שבת כתב שהאומר מזמור שיר ליום השבת אחר השקיעה מביא סכנה רבה)".

וכן מהבה"ל (רסג, ד): "אפילו בחול היה מנהגם להתפלל מבעוד יום, והעם היו זהירים להדליק קודם לזה, ומנחה היו מקדימים קודם לזמן ההדלקה, משא"כ כהיום דרך האנשים להתפלל מנחה בבית-המדרש עם דמדומי חמה.

2. מנחה ביחיד במקום תוספת-שבת

במקומות שמתפללים מנחה מאוחר (כגון חצי שעה לאחר הדלקת נרות, שאז ודאי שלא יתחילו ב"קבלת-שבת" לפני השקיעה) - האם עדיף להתפלל מנחה ביחיד ולקבל שבת בזמנה, או להתפלל מנחה בציבור ולהפסיד מצוות תוספת-שבת?

22. ובשאר הערים בהתאם לזמני הדלקת נרות והשקיעה באותה עיר.

23. וזה כשיטה שדי בתוספת כל-שהוא, והיא המקלה ביותר, ולשיטות האחרות יש להוסיף עוד.

24. והחיי-אדם כתב יותר מזה (כלל ה, ב): "שאפילו לא יתפלל כלל, כיון שהיא ערך חצי שעה קודם הלילה, ממילא חל עליו שבת, ואסור במלאכה, אלא דקודם לחצי שעה תלוי אם קבל עליו במזמור שיר וכיו"ב

25. משנ"ב ס"ק כא. ואם מהני לזה קבלה בלב - עיי' בס' יתקנג ס"א שלרמ"א קבלה בלב אינה קבלה, ולב"ח ולגר"א - הוי קבלה, ולכך עדיף שלא לקבל את השבת בלב בלבד.

כיוון שתפילה במנין היא לא יותר מדרבנך²⁶ (ואפילו לשיטת הרמב"ם שתפילה עצמה מדאורייתא), ותוספת שבת לפי רוב הפוסקים מדאורייתא, לא ידחה דין דאורייתא מפני דין דרבנך, ולכך עדיף להתפלל ביחיד מוקדם מאשר עם הצבור מאוחר²⁷.

כך הם דברי הרמב"ם בהל' תפילה ח, א: "ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הצבור". ובענינו, הרי אינו יכול להתפלל עם הצבור, שהרי מאחרים בתפילתם וטועים. וזה כעין מה שפסק המשנ"ב בס' נח, ס"ק ה: "ויש אנשים שמאחרים זמן קריאת-שמע בשביל תפילה בצבור, וגם זה שלא כדין הוא", וכן בס' מו"ס"ק לב: "אם הוא ירא שהצבור יעברו גם זמן ברכות קריאת שמע - אין לו להמתין עליהם כלל, כי יפסיד על ידם הברכות, וגם הזמן תפילה, אלא יקרא בזמנה בברכותיה ויתפלל ביחיד". הרי הוא הכלל שאין לבטל דין גמור מפני הידור מצוה (תפילה במנין), ורק כאשר יש הידור מצוה (כגון תפילה בהנץ החמה) כנגד תפילה במנין - יש להעדיף תפילה במנין, כמו שפסק המשנ"ב (שם, ס"ק ז).

וכל זה אמור רק אם יפסיד מצוות תוספת שבת לכו"ע (דהיינו, שלא יקבל את השבת לפני השקיעה, ולא יוסיף אפילו כל-שהוא מקודש לחול), אך אם יוסיף אפילו זמן קצר - נראה שעדיף להתפלל במנין, ולסמוך על הפוסקים שדי בתוספת כל-שהיא²⁸.

3. הקדמת תפילת ערבית לזמן שלפני צאת הכוכבים

כיוון שהמלצנו להקדים את תפילת מנחה בערב-שבת, תוקדם ממילא גם תפילת ערבית (שזמנה בצאת הכוכבים). האם עדיף להתפלל מנחה מוקדם, וגם ערבית - להתפלל טרם זמנה, או לאחר את תפילת מנחה כדי להתפלל ערבית בזמנה?

כמובן שבעיה זו יכולה להיפתר בדרך של ניצול הזמן בין קבלת שבת לצאת הכוכבים, כגון בדברי תורה וכיו"ב, וודאי שהדבר רצוי אף לכתחילה. אך אם לא עושים זאת - התשובה ברורה: אין לותר על מצוות תוספת שבת כדי להתפלל ערבית בזמנה, כיוון שיש להקדמת תפילת ערבית תקנה - לחזור על קריאת שמע פעם נוספת לאחר צאת הכוכבים.

²⁶. ערוך השולחן צ, כא.

²⁷. וכך גם כתב לי הרב ש. אבינר בסוף תשובתו: "על כל פנים אם מתפללים מנחה בערב שבת בבין השמשות, אע"פ שיש להם על מי לסמוך, בזה נראה שעדיף להתפלל ביחידות לפני השקיעה מאשר בציבור אחרי השקיעה, שזה ספק ספקא לחומרא, שבימי חול המשנ"ב אומר שתפילה בזמנה עדיפה, ואפילו מי שאומר שבחול תפלה בצבור עדיפה, יודה שכאן תפילה בזמנה עדיפה".

וכך פסק בערוה"ש (רנו, ג) באופן חד-משמעי: "ויש להקדים תפלות שבת ומעריב מבעוד יום... ובעונותינו הרבים עתה מאחרים מאוד להתפלל, וחושבים זה למצוה להתפלל מעריב בזמנו, ואוי ואבוי למצוה זו, כי זהו בדוק ומנוסה שעל ידי כך באים לחלול שבת²⁸ רבים מאנשי העיר, ואשרי אנוש יעשה זאת להתאמץ שיתפללו מעריב בעוד יום, ואין קץ לשכרו ושבת תמליץ עליו". וכתב עוד בסי' רמב, ה:

"לכן יש להאיש הישראלי ליתן לבו לשמירת שבת קדש, ולקבלו מבעוד היום גדול ולא סמור לשקיעה, דע"פ זה רבים מהמון ונשים ועמי הארץ מדליקים נרות אחר השקיעה, והרי כאיסור חמץ בערב פסח אחר צחות דאינו אלא בלאו, ועכ"ז עשו חכמים הרחקה כשתי שעות, ופרשו חז"ל בפסחים י"ב, דהטעם משום דחמץ מסור לכל, וק"ו בן בן של ק"ו בחלול שבת באיסור סקילה ונמסר לכל בן"ג, טף ונשים שיש להרחיק הדלקת הנרות הרבה קודם השקיעה... והדורות הקודמים היו מקדימים הרבה בקבלת שבת כמבואר בתרומת הדשן, דאחר התפילה והאכילה הלכו לטייל, והיתה אז שקיעת החמה (והשל"ה בסדורו כתב שהאומר מזמור שיר ליום השבת אחר השקיעה - מביא סכנה רבה)".

ד. סכום הדברים

1. דין תוספת שבת לרוב הפוסקים הוא מדאורייתא.
 2. להלכה, הוספה זו צריכה להיות לפני השקיעה. הזמן שיש להוסיף לא הוגדר במקורות הדין, ונחלקו בו הפוסקים: יש הסוברים שצריך להוסיף כעשר דקות לפני השקיעה, ויש הסוברים שדי בתוספת כל-שהיא, ויש שיטות נוספות בענין.
 3. הבטוי המעשי של ההוספה הוא שיקבל האדם על עצמו את השבת, או בתפלה (במזמורי קבלת שבת) או באמירה בפה, ועדיף שלא לקבלה בלב בלבד.
- ולמעשה:²⁹
4. יש להקדים את תפילת מנחה בערב-שבת באופן שיסיימו את תפילת מנחה זמן מסוים לפני השקיעה. לכן, בירושלים, יש להתחיל להתפלל מנחה לכל המאוחר כעשרים דקות לאחר הדלקת נרות.
 5. במקומות שמתפללים מנחה מאוחר ומפסיקים את מצוות תוספת שבת לכו"ע (דהיינו, שלא מתחילים בקבלת-שבת לפני השקיעה) - עדיף להתפלל מנחה ביחיד, ולקבל שבת בזמנה. וכל מי שיש בידו להקדים את התפילה במקומות אלו - מצווה עליו לעשות כן.

²⁸ עיין לעיל שכתבנו שבזמנם התפללו מנחה גדולה, ולכן חששו הוא לחלול שבת, ובזמננו, כיון שמתפללים מנחה קטנה, החשש הוא לביטול מצוות תוספת-שבת.

²⁹ והסכים לזה ראש הישיבה, הרב נ.א. רבינוביץ שליט"א.

6. עדיף להתפלל ערבית וקבלת שבת לפני צאת הכוכבים, ולהקדים גם את תפילת מנחה (כדי לקיים את מצוות התוספת), ולקרוא שוב קריאת שמע לאחר צאת-הכוכבים, מאשר לאחר את מנחה, כדי להתפלל ערבית בזמנה.
 "וכל המוסיף מקודש לחול - מוסיפים לו חיים" (פרי מגדים).

* * * *

"... לא טוב היות השבת לבדו מבלי התבולל בימי המעשה, לבל יתראה כאלו גם זמנך קצור ומוגבל הנהר, "עת לחיות לפני ה' " ועת "לחיות בעד עצמך" ומפני זה תחילת ימי המעשה שלך וסופם דרושים להיות מרוקמים ברוח יום השבת, עד כי באחרונה תכונן גם את עת עבודתך ברוח השבת וכבודו יהיה חופף עליה, ולמען תעשה תמיד כל מלאכתך רק ברעיון היום הקדוש אשר יקדישך תמיד לשם פעלך - ההוספה הזו נקראת בשם 'תוספת'."

(רש"ר הירש מתוך "חורב")